

UOT-811.11-112

Səhifə: 201-204

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.201>

*Nailə Qədimova,
Səidə Zeynalova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN MƏNASI İFADƏ EDƏN SÖZLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Məlumdur ki, İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif quruluşlu dillərdir. Türk dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dili aqlünativ quruluşu ilə İngilis dilindən fərqlənir. Bəzi hallarda eyni grammatik, bəzi hallarda isə müxtəlif kateqoriyalara malik olan hər iki dil həmin grammatik kateqoriyaların ifadə vasitələri ilə bir-birindən seçilir və bu vasitələrin ümumi birliyi sistemli şəkildə bu və ya digər dilin grammatik xüsusiyyətini təşkil edir.

Müxtəlif iki dilin quruluşu və daxili aləmi ilə tanış olduqda, onların quruluşunda qohumluq əlaqələrindən asılı olmayaraq oxşar dil ünsürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Ümumi dilçilikdə dillərin tipoloji yolla öyrənilməsi bəyənən metod olmaqla fonetik, grammatik və sintaktik məsələlərin tədqiqində gildə böyük rol oynayır.

Beləliklə, german dilləri qrupuna mənsub olan analitik quruluşlu ingilis dilinin, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan aqlünativ quruluşlu Azərbaycan dili ilə müqayisəsi üzrə sistemli şəkildə biliklərə sahiblənərək biz ingilis dilindəki zaman və məkan mənasını ifadə edən sözlərin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini tədqiq edirik.

Dillərin qarçılıqlı və müqayisəli şəkildə öyrənilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Ana dilinin xüsusiyyətləri ilə müqayisə olunan hər hansı öyrənilən xarici dilin leksik, grammatik və fonetik xüsusiyyətləri tədqiqat zamanı ortaya çıxır. Ana dili ilə müqayisə olunan xarici dil onun grammatik xüsusiyyətlərinə və malik olduğu zənginliyə müqayisəli və qarşılıqlı öyrənilməsini qiymətləndirərək bu prosesi vacib hesab edir.

Açar sözlər: *dil, müqayisə, grammatika, önlük, zaman və məkan.*

Giriş: L.B.Şerba müqayisəli öyrənilən ana dili və xarici dilin elmi əhəmiyyətini vurğulayaraq belə yazır: “Xarici dillərin ana dili ilə müqayisəli öyrənilməsinin əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, bu proses zamanı ana dilində olan xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə üzə çıxır və onların daha dərinədən başa düşülməsinə kömək edir”. Ş.Balli isə “müqayisəli tədqiqatlar sayəsində ana dili gözlənilməz işıqla aydınlaşır” qənaətinə gəlmişdir. Obyektiv varlığı dərk edərək insan təfəkküründə formalaşdırmaq və başqasına çatdırmaq ünsiyyət vasitəsi olan dilin köməyi ilə mümkündür. Obyektiv varlığın dərk edilməsi isə bir qanunauyğunluq kimi öz səciyyəvi təzahürünü dillərin özünə məxsus quruluşlarında tapır.

Belə ki, bu və ya digər dildə grammatik mənanın ifadə edilməsində analitik hadisələr özünü biruzə verdiyi halda, digər dildə aqlütinasiyanın aparıcı rolu daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

İ.Tahirov “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” kitabında yazır: “İngilis dilində işlədilən sözönlülər dilin grammatik quruluşunun mühüm ünsürlərindən olub, zamanla təşəkkül tapmış və müəyyən məna bildirən nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Zaman keçdikcə onlar daha da inkişaf etmiş və mövcud olduqları bütün dillərin grammatik quruluşunda çox mühüm yer tutmuşlar [1.s.116].

Görkəmli sovet germanisti B.İ.İliş özünün “The Structure of Modern English” kitabında sözönlülərdən geniş şəkildə bəhs etmişdir. O, yazır : Bəzən belə fikir söyləyirlər ki, sözönlülər cümlədə sözlər arasındakı münasibəti ifadə edir. Əgər bu doğrudursa, onda, deməli, onlar dil xaricində mövcud olan heç bir münasibəti bildirmir. Əlbəttə, bu tərifi ilə razılaşmaq olmaz. İki və ya üç sadə nümunə ilə bunu

göstərmək olar. Sonra isə İliş “The book **is** lying on the table” və “The book is lying under table” nümunələrini təqdim edərək qeyd edir. Sözlərin sadəcə olaraq “book” və “table” ifadələri arasındakı münasibəti bildirməsi əlbəttə ki, düz deyil.

İliş bu fikirlərində tamamilə haqlıdır. Məsələn, belə bir nümunə verək: **At** the age of seven he went to school. Then he studied law **at** the University. O, yeddi yaşında məktəbə getdi. Sonra o, universitetdə hüquq təhsili aldı.

Müqayisədən aydın olur ki, ingilis dilindəki sözünüləri Azərbaycan dilində qoşma və ya hal şəkilçiləri ilə ifadə etmək mümkündür. Məs: We live **at** the end of street. Biz küçənin sonunda yaşayırıq. If you look at Times square **at** night, you will understand why the Great White Way. Əgər siz gecə Times meydanına baxsanız siz niyə onu amerikalıların “Böyük Ağ Yol” adlandırdıqlarını başa düşərsiniz. Misallardan göründüyü kimi “at” sözünü birinci cümlədə məkan, ikinci cümlədə isə zaman mənasını ifadə edir.

Dillərin qarşılıqlı öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Bu işin nəzəri əhəmiyyətini araşdırılan dilin xüsusiyyətlərini, daxili inkişaf qanunlarını aşkarlamaqdan, bir dilin leksik, qrammatik və üslubi vasitələrinin digər dildə ifadə olunmasını elmi şəkildə əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan dili ilə ingilis dilini müqayisə edərkən ilk rastlaşdığımız önəmli fakt Azərbaycan dilində önlük kateqoriyası olmadığı üçün ingilis dilindəki önlüyün Azərbaycan dilində qoşma, köməkçi ad və ya hal şəkilçiləri ilə ifadə olunduğunu nəzərə almaqdır. There was a fence **about** the garden. Bağın ətrafında hasar var idi.

Durin the war of 1812-14 the British burned most of the public buildings in Washington, including the White House. 1812-14-cü illər müharibəsi müddətində britaniyalılar Vaşinqtonda Ağ ev daxil olmaqla çoxlu ictimai binaları yandırdılar.

Misallardan göründüyü kimi, birinci cümlədə “about” sözünün Azərbaycan dilindəki ifadə vasitəsi yerlik hal kimi, ikinci cümlədə işlənən “during” sözü Azərbaycan dilində “ərzində; müddətində” kimi ifadə olunur.

Praktik baxımdan üslubi xüsusiyyətlərin aşkarlanması, dilin leksik, qrammatik vasitələrlə ingilis dilindəki fikrin konkret üsullarla Azərbaycan dilinə tərcüməsini asanlaşdırır, bu və ya başqa variantın seçilməsinin düzgünlüyünü nəzəri olaraq əsaslandırır.

İ.Tahirov yazır: “Hər bir qrammatik kateqoriyanın mahiyyətinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi onun tədrisinin keyfiyyətinə müəyyən mənada müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan, məqsədimiz zaman və məkan önlüklərinin mahiyyətini açmaq, onların Azərbaycan dilində düzgün ifadə etmək yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri çox işlək və rəngarəng mənə çalarlarına malikdir. Hər bir oxucu, istər şagird, istərsə də tələbə həm bədii ədəbiyyatı, həm də qəzet məqalələrini oxuyan zaman istər-istəməz dildə çox işlədilən müxtəlif sözünülərinə rast gəlir.

Məsələn: They walked on **in** silence; each of them deep **in** thought. Onlar hər ikisi dərin xəyallara dalararaq, sakitçilikdə addımlamağa davam etdilər.

He then asked her to walk **into** the house – but she declared herself not tired, and they stood together **on** the lawn. Sonra o, ondan evə girməyi rica etdi, lakin o, öz-özünə cəhd etmə deyə bəyan etdi və onlar birlikdə çəmənin üzərində durdular.[2.s.43-48]

“Out of” önlüyü Azərbaycan dilinə ismin çıxışlıq halı vasitəsi ilə tərcümə edilir.

Bədii mətnlərdən fərqli olaraq mediya mətnlərinə maraq və onlardan hasil olan niyyət daha vacib olub, nəticə etibarilə həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə bizim məqsədimiz ingilis dilindəki zaman və məkan önlüklərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı yaratdığı çətinlikləri nəzərə çarpdırmaq və onların quruluşunda baş vermiş olan dəyişiklikləri tədqiq etməkdən ibarətdir.

Məs: Well, after the competition they asked me if they could exhibit my African Mother And Child. (Alan Paton, A Drink in the Corridor, South African Stories, M., 1966, p.37) Onlar müsabiqədən sora “Afrikalı ana və uşaq” heykəlini öz mağazalarında sərgi düzəldib, nümayiş etdirməyə məndən icazə istədilər. (M.Süleymanov “Azərbaycan jurnalı, N:6 1967, səh.113)

X.Novruzovun fikrinə görə bəzi artırmalara baxmayaraq cümlənin tərcüməsi müvəffəqiyyətli alınmışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı heç bir qarışıqlığa yol vermədən sözlərin müəyyən vasitələrlə dilimizə çevirmək mümkündür. Bu vasitələr isə

tərcümə mübadiləsi zamanı ad – qoşma və ad – hal şəkilçilərinin işlənməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Tərcümə zamanı cümlənin bədiiliyinə və onun qrammatik quruluşuna da xüsusi diqqət yetirmək gərəkdir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin tədqiqi zamanı sözlülərinin qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli aspektdə izahı diqqət mərkəzində durur, dillərin müqayisəli öyrənilməsi isə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.[3.s.123] Sözlülərlə qoşmalar arasında bir oxşarlıq, ümumilik vardır, qoşmalar da köməkçi nitq hissəsi olub dildə mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Onlar vəzifə etibarilə sözlülərə bərabərdirlər, lakin ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində onlar aid olduqları sözdən sonra işlədirlər və qeyd etməliyik ki, onlar olmadan nə yazı nə də şifahi nitq mümkün deyildir. Qoşmaların nitqdən təcrid olunması cümlə quruluşunun pozulmasına səbəb olar. “It is 10 years since he left home.” “On ildir ki, o evdən gedib”.

Bu cümlədən aydın görünür ki, “since” burada önlük deyil, iki cümləni bir-birinə bağlayan bağlayıcıdır.

Bu bağlayıcılar haqqında yazılır: “Göründüyü kimi bağlayıcı kimi işlənən “since” Azərbaycan dilinə heç bir qrammatik vasitə kimi tərcümə olunmur. Lakin, bildiyimiz kimi “since” sözlü kimi işləndikdə Azərbaycan dilinə əksər hallarda “bəri” qoşması kimi tərcümə edilir.[4.s.323]

“Since” ingilis dilində önlük, bağlayıcı və zərf kimi çıxış edir.

a) “Since” cümlədə önlük kimi çıxış etdikdə ondan sonar vaxt bildirən zaman zərfləri işlədilir və Azərbaycan dilinə -dan; -dən; bəri sözü vasitəsilə tərcümə edilir.

I have lived here **since** the end of last year. Mən keçən ilin sonundan **bəri** burada yaşayıram.

b) “Since” sözü mürəkkəb cümlə daxilində bağlayıcı kimi çıxış etdikdə baş cümlə indiki perfect zaman formasında, budaq cümlə isə, keçmiş qeyri-müəyyən zamanda olur. Bu halda “since” Azərbaycan dilinə -dan; -dən; bəri sözü vasitəsi ilə tərcümə edilir.

Her husband has been in love her ever **since** he new her. Onu tanıyandan **bəri**əri ona aşıqdır.

c) “Since” zərf funksiyasını yerinə yetirdikdə dilimizə “o vaxtdan bəri; indiyəcən” kimi tərcümə olunur.

We came to Baku ten years ago, and I have lived here ever **since**. Biz on il əvvəl Bakıya gəldik və mən o vaxtdan **bəri (indiyəcən)** burada yaşayıram.

During, till, since zaman çalarlarında, **above, around, behind, below** önlükləri isə xalis məkan çalarlarında işlədilən önlüklərdir. Qoşmalar ingilis dilində zaman anlayışı bildirən sözlülərinə uyğun gəlir. İngilis dilində məkan anlayışı bildirən sözlülər üçün Pr. + Noun və Pr. + Adverb tərkibləri, Azərbaycan dili üçün ad + hal şəkilçisi səciyyəvidir.

The garden is **behind** the house. Bağ evin **arxasındadır**.

He stood **in front of** the window. O pəncərənin **qarşısında** dayandı.

Our plan was flying **above** the clouds. Bizim təyyarəmiz buludların **üzərində** uçdu.

A captain is **below** a general in rank. Kapitan rütbəcə generaldan **aşağıdır**.

She is not coming **till** Sunday. O bazar gününə **kimi** gəlməyəcək.

Since that time iron was believed to be luck bringing metal. Həmin dövrdən bəri dəmirin uğur gətirən metal olduğuna inanılırdı. İngilis dilində zaman və məkan bildirən sözlülərinin mənaları onların vasitəsi ilə ifadə edilən münasibətlərlə əlaqədardır.

F.Cahangirov qeyd edir ki, zaman anlayışını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində bəzən hal şəkilçilərindən istifadə olunsada, əsasən qoşmalar və köməkçi adlar üstünlük təşkil edir. Həmin qoşma və köməkçi adlar ingilis dilindəki sözlülərə uyğun gəlir. . Məs: **from, out, of, at** və **in** sözlüləri bir-birinə sinonim olsa da, onların işlənmə yerləri müxtəlifdir [5.s.16].

Deməli, məkan anlayışını ifadə etmək üçün ismin yönük, yerlik və çıxışlıq hallarından istifadə olunur. İngilis dilindəki sözlülər ayrı-ayrılıqda bu münasibətlərin müxtəlif cəhətlərini özündə birləşdirən mənə çalarlarına malikdir. Müxtəlif mənə çalarlarının əks etdirilməsi hər bir sözlünün ayrı-ayrılıqda semantik mənasından asılıdır. Bəzən sözlülər bir-birinə nisbi sinonim olub, eyni münasibəti ifadə edirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Tahirov İlham “Azərbaycan və İngilis dillərində zaman kateqoriyası”.s.116
2. Tahirova S. “İngilis dilində zaman və məkan önlükləri”.Elm”n.s.43-48.

3. Novruzov Xanəhməd “Reading English Newspapers”.Maarif’n.s.123.
4. Səfiyev Əli, Firuz Kərimov “Have a talk With us”.Nurlan’n.s.323.
5. C.Fikrət “İng. dilində Perfect zaman sistemi və onun Azərb. dilində ifadəsi”.s.16

N.Kadimodf,S.Zeynalova

***Comperative analyze of english words of time and place and their indetit
inthe azerbaijani language***

Summary

The Article deals with English prepositions and postpositions in the Azerbaijani language. At the beginning of the Article the author gives information about the importance of mutual learning of the English and Azerbaijani languages. The prepositions of time and place and postpositions are very productive as well as they have various meanings in the sentences depending on the context. A preposition describes a relationship between other words in a sentence. It is impossible to imagine the oral and written speech without prepositions and postpositions in both languages.

Key words: *language, comparison, grammar, preposition, time and place*

N.Kadimodf,S.Zeynalova

***Сравнительный анализ слов английского языка обозначающих время и место
и их взаимосвязь в азербайджанском языке***

Резюме

В данной статье описаны слова английского языка и послелогои азербайджанского языка. Первоначально автор сообщает о необходимости совместного изучения английского и азербайджанского языков. Предлоги и послелогои обозначающие место и время весьма широко используются в различных формах в зависимости от содержания предложения. Предлоги связывают другие члены предложения по смыслу. Невозможно представить устную и письменную речь без предлогов и послелогов.

Ключевые слова: *язык, сравнение, грамматика, предлог, время и мест.*

Çapa tövsiyə edən:

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Rəyçilər:

dosent R.Cəfərov

dosent Y.Süleymanov